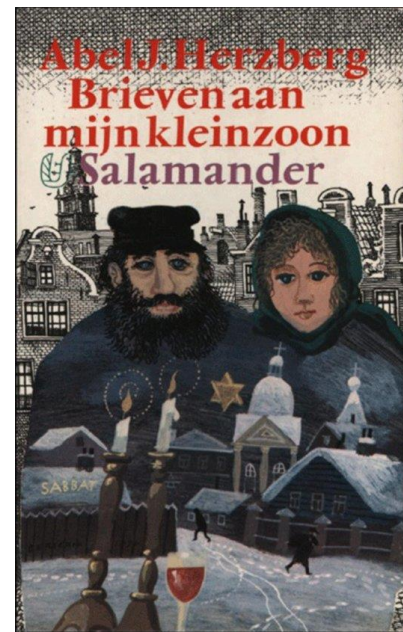

Oorlog vanuit een ander perspectief: De Tweede Wereldoorlog in Nederlandse bestsellers, 1950-1970

Bachelorwerkstuk
Naam: Susan Gosselink
Studentnummer: S4589076
Begeleider: Jan Julia Zurné
Datum: 15 juni 2018

Inhoud

Inleiding	3
Herinneringscultuur Tweede Wereldoorlog in Nederland in algemene oorlogsliteratuur	8
Beeld Tweede Wereldoorlog in vier Nederlandse bestsellers	12
Reflectie op gevonden visies	28
Conclusie	33
Bibliografie	35
Bijlagen	37

Inleiding

In april 2015 stond men in Nederland uitgebreid stil bij het feit dat veel steden 70 jaar geleden bevrijd werden. In Groningen was er bijvoorbeeld een weekendlang evenement, waarbij gebruik werd gemaakt van reconstructie, theater, educatie, herdenking en feest. Het doel was om het idee te delen dat vrijheid kwetsbaar is, de kennis van de oorlog te verbreden en de vrijheid te vieren. Het feit dat er zeventig jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog nog zoveel belangstelling voor is, laat zien dat deze oorlog een grote impact op de Nederlandse bevolking heeft gehad. Naar deze oorlog en de verwerking daarvan is al veel onderzoek gedaan, maar in dit bachelorwerkstuk zal geprobeerd worden er een nieuw perspectief aan toe te voegen.

Dit bachelorwerkstuk concentreert zich op de beleving en de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in Nederlandse romans. In de 20ste en 21ste eeuw heeft de leescultuur in Nederland zich flink ontwikkeld. Een steeds groter deel van de bevolking kon romans betalen en er ontstonden bestsellerlijsten. Veel bestsellers gingen over de Tweede Wereldoorlog. Dat roept vragen op. Hoe ontwikkelde de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog zich in Nederland? Hoe werd omgegaan met de Tweede Wereldoorlog in deze bestsellers? Zien auteurs oorlog als iets onvermijdelijks of als iets wat voorkomen had kunnen worden? Hoe beleven hoofdpersonages de oorlog? Deze thema's zullen behandeld worden in deze scriptie. De centrale vraag van dit werkstuk luidt als volgt: welke verschillende eigenschappen van de beleving en verwerking van de Tweede Wereldoorlog zijn terug te vinden in Nederlandse bestsellers tussen 1950 en 1970?

Status Quaestionis

Belangrijk voor onderzoek naar de verwerking en uitbeelding van de Tweede Wereldoorlog in bestsellers tussen 1950 en 1970 is om eerst te kijken naar hoe de Nederlandse herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in elkaar steekt.

Een belangrijke visie wordt gegeven door cultuurhistoricus Frank van Vree. De historicus analyseert de veranderingen in de herinneringen aan de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolgung. Hij onderzoekt hierbij hoe deze episode voortleeft in het collectieve geheugen.¹ Het is interessant om te kijken naar hoe perspectieven op de Tweede Wereldoorlog

¹ Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz: herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam, 1995) 11. Het collectieve geheugen is een verzameling herinneringen die groepen mensen gemeenschappelijk hebben en die zij actief levend in hun gedachten houden.

terugkomen in romans. Voor dit onderzoek wordt dan ook gebruik gemaakt van de analyse van van Vree.

Volgens van Vree is er een grote mate van overeenkomst in de textuur van de herinnering in de landen die tijdens de oorlog bezet waren. Aanvankelijk werd de Tweede Wereldoorlog zoveel mogelijk ingepast in de nationale geschiedenis. Vanaf het Eichmann-proces in 1961 begon de nationalistische visie op de oorlog terrein te verliezen en kwam de moord op de joden in het centrum van de belangstelling te staan, waarmee ook de schuldvraag aan betekenis won.²

Ook historicus Chris van der Heijden heeft veel geschreven over Nederland en de Tweede Wereldoorlog. Hij beargumenteert dat het idee van het denken over de Tweede Wereldoorlog in een tweeluik, onderdrukking en verzet, plaats zou moeten maken voor een complexer en completer beeld van de oorlog, waarin ook meer aandacht zou moeten zijn voor zelfbehoud en lafheid. Hij stelt dat meer met zelfkritiek naar het oorlogsverleden gekeken moet worden.³

In een later werk gaat de historicus in op de manier waarop de oorlog na de oorlog in de publieke beeldvorming is neergezet. Anders dan van Vree, stelt van der Heijden dat na de oorlog vooral de nadruk lag op de rol van het verzet. Dat beeld blijft echter niet, omdat het niet overeenkomt met de ervaringen van het overgrote deel van de bevolking. Het is interessant om te onderzoeken of dit in de bestsellers ook zo is. Daarnaast stelt van der Heijden dat in de jaren zestig een omslag plaatsvond en meer aandacht kwam voor de Jodenvervolgging.⁴

Daarnaast vond een omslag plaats in de leescultuur. De modernisering van de Nederlandse samenleving aan het begin van de negentiende eeuw bracht een totale hervorming van het openbare leven met zich mee, stelt van Vree. Er was sprake van massificatie en van diversificatie en segmentering, maar ook van een ingrijpende verandering in de inhoud van tijdschriften, boeken en bladen. Lezen opende de weg naar het nieuwe openbare leven. Er was een actieve leespolitiek: een streven om kranten, uitgeverijen en bibliotheken op te richten en de achterban tot lezen te stimuleren en tegelijk te binden aan een bepaalde gedragscode.⁵

² Van Vree, *Auschwitz: herinneringen* 28.

³ Chris van der Heijden, *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001) 454-457.

⁴ Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2011) 5-9, 911-913.

⁵ Frank van Vree, 'De macht van het gedrukte woord. De politisering van de leescultuur 1870-1960.' In: Theo Bijvoet, *Bladeren in andermans hoofd: over lezers en leescultuur* (Baarn, 1994) 306-308.

Dat veranderingen plaatsvonden in het boekenvak, stelt ook hoofddocent Moderne Nederlandse letterkunde, Erica van Boven. Zij wijt de verandering van de leescultuur echter eerder aan economische groei. Van Boven stelt dat dit grote gevolgen had voor de omvang en samenstelling van het leespubliek. De jaren vijftig en zestig vormden het hoogtepunt in de boekenconsumptie.⁶ Daarnaast verschenen bestsellerslijsten voor een groot publiek. Vanaf 1954 verschenen er lijsten in *Het Vrije Volk*, en een paar jaar later begon *Het Parool*, met ondervraging van zeventig boekhandelaren in vijftig steden. Er verscheen maandelijks een bestsellerslijst, met de vijf meest verkochte boeken. Door het publiceren van de bestverkochte boeken hoopten boekverkopers en kranten op een meer commercieel succes. In Nederland was de culturele elite namelijk lange tijd heftig gekant tegen commercie en publieksinvloed, beargumenteert Van Boven. Door het publiceren van bestsellerlijsten hoopte men bij kranten, uitgevers en boekverkopers dat deze mening van de culturele elite zou kantelen.⁷

Waar Van Boven niet op in gaat is hoe de Tweede Wereldoorlog werd verwerkt in de literatuur. Het is interessant om te kijken welke visies op de Tweede Wereldoorlog overgebracht werden aan mensen die de oorlog niet hadden meegemaakt. Dit gat wordt opgevuld door literatuurwetenschapper Ton Anbeek, die stelt dat een tweedeling te hanteren valt in naoorlogse literatuur, namelijk de tweedeling idealisme-cynisme. De positieve visie op de oorlog treft men vooral direct na de oorlog aan, stelt Anbeek. Literatuur geeft tegenbeelden en werkt vooral relativerend. Het is opvallend dat de idealistische teksten, waarin een positieve les uit het oorlogsverleden wordt getrokken, afkomstig zijn uit de groep die het meest onder de oorlog heeft geleden.⁸

Literatuurwetenschapper Dick Schram stelt dat deze tweedeling niet houdbaar is. Schram beargumenteert dat meer te zeggen valt voor teksten die een dominant emotionele, zingevende of morele uitwerking van het oorlogsthema te zien geven.⁹ Het verwerken van de oorlog in literatuur gebeurt via het plaatsen van het overzichtelijke verleden tegenover het verwarrende heden. Het is van belang om te onderzoeken of dit inderdaad het geval was. De

⁶ Erica van Boven, *Bestsellers in Nederland: 1900-2015* (Antwerpen-Apeldoorn, 2015).

⁷ Van Boven, *Bestsellers Nederland*, 21-24, 113-118.

⁸ Ton Anbeek, 'Idealisme, cynisme, ironie. De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman.' In: D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden?* (Utrecht, 1985) 84-87.

⁹ Dick Schram, 'Taal behoudt de feiten: de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur' In: D.H. Schram en C. Geljon (red.), *Overal sporen: de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam, 1990) 98-102.

lezer leest, maar blijft in een niet op te lossen spanning tussen betrokkenheid en vreemdheid achter.¹⁰

Schram concludeert dat, zolang er literatuur is, er ook oorlogsliteratuur is. Verwerking kan voor de auteur de pijnlijke neerslag zijn van eigen ervaring of de speelse verwerking van de verwerking van een andere auteur. Verwerking voor de lezer betekent een emotionele ervaring, een morele les, confrontatie met een beeld dat hem nauwelijks, vluchtig of indringend zal beïnvloeden. Door het maken, lezen en bestuderen van literatuur toont men zich bewust te zijn van wat de oorlog betekent.¹¹

Deelvragen en methode

Om de onderzoeksvraag te kunnen beantwoorden is het belangrijk om te kijken naar de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Nederland in algemene literatuur over de Tweede Wereldoorlog. Het tweede hoofdstuk omvat de analyse van vier gekozen bestsellers. Hierbij wordt gekeken welk beeld over de Tweede Wereldoorlog naar voren komt in de bestsellers. De analyse gebeurt aan de hand van een vragenlijst.¹² Hierbij worden verhaallijnen en opbouw, personages, gebruik van tijd en ruimte, motieven en thematiek beschouwd. In het derde hoofdstuk wordt vervolgens bestudeerd welke reflectie te geven valt op de verschillende gevonden visies op de Tweede Wereldoorlog in de vier geanalyseerde romans. Hierbij wordt gekeken naar de plaats van het werk in het oeuvre van de schrijvers en worden de bestsellers vergeleken en geplaatst in de herinneringscultuur, beschreven in hoofdstuk 1.

Bronnen

Voor beantwoording van de hoofdvraag en deelvragen, wordt gebruik gemaakt van bestsellers. Vernieuwend is dat dit boeken zijn die door een breed publiek gelezen werden, waardoor een nieuw inzicht kan worden gegeven in welke eigenschappen van de Tweede Wereldoorlog getoond werden aan deze lezers en hoe zij de Tweede Wereldoorlog verwerkten. De bestsellers zijn gekozen op basis van onderzoek naar bestsellerlijsten, gepubliceerd in *Het Vrije Volk* en *Het Parool*. Criteria waren dat ze lang in de lijst stonden, van een Nederlandse schrijver en als thema de Tweede Wereldoorlog hadden. De vier gekozen bestsellers zijn: *De donkere kamer van Damokles* (1958) van Willem Frederik Hermans, *Jeruzalem van het Westen* (1961) van

¹⁰ Schram, *Verwerking Tweede Wereldoorlog literatuur*, 93-95.

¹¹ *Ibidem*, 125-127.

¹² Zie bijlage 1: analyselijst bestsellers.

Siegfried van Praag, *De meermin* (1962) van Hella Haasse en *Brieven aan mijn kleinzoon* (1964) van Abel J. Herzberg.

Herinneringscultuur Tweede Wereldoorlog in Nederland in algemene oorlogsliteratuur

Herinneringen van de Tweede Wereldoorlog in Nederland

De Tweede Wereldoorlog heeft in Nederland veel invloed gehad. Voor deze oorlog waren historici nauwelijks geïnteresseerd in onderzoek naar herinneringen en het collectieve geheugen. Recent is daar verandering in gekomen en is onderzocht hoe de herinneringscultuur in Nederland geëvolueerd is.

De eerste twee decennia na de Tweede Wereldoorlog was vooral sprake van verzet tegen de vijand. Het gaat hierbij om het idee dat iedereen gestreden en geleden heeft in de oorlog. De oorlog werd gezien als een nationale gebeurtenis, waar iedereen een rol in heeft gehad. De herinneringscultuur had een nationaal karakter, Nederland als sterke natie die zich had verzet tegen de Duitse bezetter stond centraal. Joden hadden geen plaats in deze vorm van herinnering, zij pasten niet in het nationale discours. Er waren wel een aantal gedenkplaatsen voor joden, maar zij werden niet als aparte groep herinnerd. Verder was er veel aandacht voor de vijand. De verschrikkingen uit de oorlog in Nederland werden aan deze vijand toegewezen. Ook de Jodenvervolging werd daarin geplaatst.¹³

In de jaren zestig vond een omslag plaats in de nationale herinneringscultuur in Nederland. Dit kwam mede door de veranderende maatschappij en de opkomende welvaart. Op tv werd begin jaren '60 de serie *De Bezetting* uitgezonden, waarbij de Joodse bevolking en andere slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog een centrale rol speelden. Deze serie ging echter voornamelijk over collectiviteiten en niet over individuele herinneringen. Hierdoor lag de nadruk nog steeds erg op het verzet. Daarnaast werd ook in 1961 het Eichmann-proces uitgezonden op tv. Mede hierdoor, ontstond onder de Nederlandse bevolking bewustzijn over hun rol tijdens de Jodenvervolging. Een echte omslag kwam pas met de komst van de roman *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Jodendom* van Jacques Presser, waarin het lot van de joden uitgebreid beschreven wordt. Dit boek kreeg veel media-aandacht en onder de

¹³ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 379-380; Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009) 7.

bevolking ontstond meer aandacht voor de Jodenvervolging. De collectieve herinnering veranderde daarna meer in een idee van passieve schuld.¹⁴

Pas in de jaren zeventig ontstond echt aandacht voor de joodse slachtoffers. Dit kwam mede door de rechtszaak tegen de Drie van Breda, drie oorlogsmisdadigers die gevangen waren in een Nederlandse gevangenis. Toen de Duitse overheid aan de Nederlandse overheid vroeg deze misdadigers vrij te laten, ontstond veel protest. Dit raketde het oorlogsverleden weer op en er kwam meer aandacht voor de slachtoffers en de gruwelijkheden. Mede hierdoor kwam in 1972 de Wet Uitkeringen Vervolgingslachtoffers 1940-1945, waarbij joden een stem kregen. Deze verhalen van joden werden opgenomen in de collectieve herinnering en ze werden openlijk gesteund.¹⁵ In de herinneringscultuur van de jaren zeventig was duidelijk meer plaats voor specifieke slachtoffergroepen dan in de herinneringscultuur direct na de oorlog. Er is sprake van een evolutie.

Daders, slachtoffers, omstanders

Ook de theorieën van historici over de beleving van de Tweede Wereldoorlog hebben een ontwikkeling doorgemaakt. In de jaren zeventig beschreef Loe de Jong bijvoorbeeld dat mensen in Nederland het lastig vonden te bedenken wat met de weggevoerde joden gebeurde. De meeste mensen hadden geen concrete ideeën, maar wel een vermoeden.¹⁶ Kritiek op dit werk is dat het nogal zwart-wit om gaat met de termen goed en fout en te veel gekeken wordt met de afloop van de oorlog in het achterhoofd.¹⁷ Recentelijk is de nadruk meer komen te liggen op het belang van verschillende rollen van mensen tijdens de oorlog.¹⁸

Een andere invalshoek, die met name betrekking heeft op de Jodenvervolging gaat om het idee dat personen in de Tweede Wereldoorlog in te delen zijn in drie verschillende categorieën: daders, slachtoffers en omstanders.¹⁹ Alle drie de groepen hadden een andere rol.

¹⁴ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 382-386; Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz: herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam, 1995) 60-61; Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Amsterdam 1997) 176-178.

¹⁵ De Haan, *Jodenvervolging in Nederland* 128-132.

¹⁶ Lou de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (Den Haag, 1969-1994) 837-842.

¹⁷ Boudewijn Smits, *Loe de Jong (1914-2005). Historicus met een missie* (Amsterdam, 2014).

¹⁸ Chris van der Heijden, *Grijs verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2002) 430-435.

¹⁹ Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985) 993-1044.

De daders waren vooral ondergeschikt aan Hitler. Er heerste een grote groepsdruk en niet meewerken werd bestraft. Slachtoffers boden te weinig verzet tijdens de oorlog. Ze probeerden zichzelf te redden door hard te werken voor de Duitsers. Op deze manier maakten ze zichzelf onmisbaar voor de Duitsers en schikten zich gedwee in de Duitse instructies. Zij hielden een smekende, volgzaam houding aan en toonden geen verzet.²⁰ De omstanders zouden passief toegekeken hebben.²¹ Deze theorie heeft betrekking op de Tweede Wereldoorlog over de hele wereld. Daarnaast is er een theorie over de Jodenvervolging in Nederland, gebaseerd op een driedeling: vervolgers, omgeving en slachtoffers. Hierbij gaat het over het hoge aantal slachtoffers dat in Nederland is gevallen. De coöperatieve instelling van de Nederlandse overheid zorgde ervoor dat de kwetsbaarheid van de slachtoffergroep vergrootte.²² Ondanks dat deze theorieën met name betrekking hebben op de Jodenvervolging zijn ze interessant om te gebruiken. Het gaat hierbij om welke rol personages in de bestsellers krijgen in de oorlog en welke verschillende perspectieven in de romans worden getoond. In de komende hoofdstukken wordt getoetst of deze theorie gebruikt wordt of dat afgeweken wordt van het idee van slachtoffers, daders en omstanders.

Reacties op de driedeling

Bovenstaande theorieën worden niet door iedereen geaccepteerd. Kritiek is met name gericht op de rol van omstanders. De naam lijkt een soort van passiviteit te impliceren. Dit kan niet het geval zijn, omdat vanuit de bovenlaag van de bevolking vaak gevraagd werd om steun.²³ Daarnaast lagen de rollen van daders, slachtoffers en omstanders niet vast; ze waren aan ontwikkelingen onderhevig. Mensen reageerden nooit op één manier op de verschillende ontwikkelingen in de oorlog. Hierdoor is het vaak lastig ze bij één categorie in te delen. De rol van de mensen die niet tot een van deze drie categorieën, of juist bij meerdere categorieën behoorden, wordt in eerder onderzoek verwaarloosd. Ook ligt de focus van de analyse vaak te veel op de afloop van de vervolging.²⁴ Daarnaast zorgt het hanteren van een driedeling voor

²⁰ Ibidem, 1030-1044.

²¹ Ibidem, 1038-1044.

²² J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*. (Den Haag, 1989) 121-131, 134-150.

²³ Frank van Vree, 'De erfenis van Raul Hilberg', *De dynamiek van de Holocaust* 7:1 (2018) 8-11.

²⁴ Guus Meershoek, 'Driedeling als dwangbuis: over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland' in: Conny Kristel e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, 2003) 144-161.

het ontstaan van een connotatie van goed en fout, wat een blikvernauwing oplevert.²⁵ Belangrijk is dat gekeken wordt naar het optreden van de bezetter en het specifieke verloop van de vervolging van de joden in Nederland.²⁶ Bij analyse van de vier romans wordt gekeken of aan deze thematiek aandacht wordt besteed.

²⁵ Meershoek, *Driedeling* 144-161.

²⁶ *Ibidem*, 144-161.

Beeld Tweede Wereldoorlog in vier Nederlandse bestsellers

De donkere kamer van Damokles (1958)

Verhaallijnen en opbouw

De donkere kamer van Damokles bestaat uit één verhaallijn: het verhaal van het leven van Henri Osewoudt. De focus ligt op de Tweede Wereldoorlog. De beginjaren van Osewoudts worden kort besproken, waarna een grote sprong wordt gemaakt naar de oorlogstijd. De rest van het verhaal speelt zich af in deze oorlog en de jaren erna. Het verhaal wordt chronologisch verteld. Veel gebeurtenissen worden steeds herhaald, maar dan net met andere details. Hierdoor wordt zowel het personage van Osewoudt als het verhaal zelf minder makkelijk te volgen.

Het verhaal wordt verteld vanuit het perspectief van hoofdpersoon Osewoudt. De roman wordt echter niet verteld in de ik-vorm, maar in de hij-vorm. Er is hier sprake van een personale manier van vertellen: het perspectief van de verteller komt overeen met dat van Osewoudt. Andere personages worden geïntroduceerd vanuit zijn blik, wat zorgt voor een eenzijdige interpretatie van de gebeurtenissen. De verteller geeft geen oordeel, maar geeft alleen de feiten zoals Osewoudt ze kent. Hierbij is er sprake van subjectiviteit. Het lijkt voor de lezer alsof alles objectief wordt verteld, maar een deel van de werkelijkheid wordt niet getoond.

Personages

Henri Osewoudt is sigarenhandelaar, getrouwd met zijn nicht. Osewoudt heeft qua uiterlijk vrouwelijke trekken. Hij heeft blond haar, is klein voor zijn leeftijd en heeft geen baardgroei. Dorbeck is een mysterieus figuur, waar weinig over bekend is. Hij is een soldaat in het Nederlandse leger, maar weigert te capituleren als de Duitsers Nederland binnenvallen. Daarnaast lijkt hij qua uiterlijk sprekend op Osewoudt. Het enige verschil is dat Dorbeck zwart haar heeft en, in tegenstelling tot Osewoudt, wel baardgroei. Er is een debat gaande over de vraag of Dorbeck wel echt bestaat in de roman of niet. Het zou zo kunnen zijn dat Dorbeck staat voor de ontwikkeling die Osewoudt meemaakt in de oorlog. In het begin van de roman lijkt Osewoudt een nietszeggend karakter te zijn. Dat wordt goed weergegeven in dit citaat: ‘Geen enkele Duitser nam notie van hem, wat hem versterkte in de mening dat hij niet eens tot de werkelijk waardevolle objecten wist door te dringen, omdat hij nu eenmaal van militaire zaken geen verstand had.’²⁷

²⁷ Willem Frederik Hermans, *De donkere kamer van Damokles* (Amsterdam, 1958) 29.

Dit verandert als hij Dorbeck tegenkomt. Dorbeck lijkt zijn tegenpool te zijn, maar de twee lijken wel degelijk op elkaar. Beide namen lijken bijvoorbeeld op elkaar. Dorbeck wordt met ‘ck’ gespeld, Osewoudt met ‘dt’, waarbij de laatste letter niet wordt uitgesproken. Ook Osewoudt zelf merkt op dat beide personen enorm op elkaar lijken: ‘De officier gaf Osewoudt een hand en keek hem recht in zijn ogen. (...) Nog nooit hadden ogen hem aangekeken op zo’n manier, behalve als hij zichzelf in de spiegel zag.’²⁸ Door Dorbeck rolt Osewoudt het verzet in en verandert zijn karakter en uiterlijk steeds meer. Hij verft zijn haar, vermoordt mensen en krijgt meer contacten. Eigenlijk voelt hij zich goed in de oorlog; hij is eindelijk een persoon van betekenis. Dat blijkt uit het volgende citaat:

‘Als de Duitsers verslagen zouden zijn, wat zou een meisje als Marianne dan nog voor hem kunnen voelen: een onontwikkelde sigarenwinkelier, met ook nog een ontoonbaar uiterlijk, een man die niet eens een baard had en in een bevrijd vaderland zelfs niet meer de gelegenheid zou hebben een martelaar of een held te zijn.’²⁹

Als de roman vordert, verdwijnt Dorbeck. Zijn verdwijning en het eindigen van de oorlog vallen samen. Osewoudts daden worden dan ineens anders geïnterpreteerd en hij wordt opgepakt als landverrader. Nadien verandert de persoonlijkheid van Osewoudt helemaal, hij wordt de nietszeggende persoon die hij voor de oorlog was. Deze verandering kan staan voor het idee dat personen in oorlogstijd een ander karakter krijgen, en ze andere dingen doen dan normaal.

Doordat het verhaal verteld wordt vanuit het karakter Osewoudt worden andere perspectieven weggelaten. Er ontstaat zo een stereotypering van karakters. Een goed voorbeeld hiervan is hoe de Duitsers beschreven worden. Zij worden namelijk neergezet als vijand. Dit blijkt uit: ‘Ik heb de Duitsers nergens om gevraagd. Daarom moeten ze kapot.’³⁰ Duitsers dragen mensen op bepaalde handelingen uit te voeren en te luisteren, wat niet iedereen wil.

Daarnaast ontbreekt vrijwel geheel het perspectief van de Jodenvervolging. In de roman komen weinig Joodse mensen voor en anders blijven ze geheel op de achtergrond. Het enige belangrijke personage met Joodse achtergrond is Marianne Sondaar. Haar Joodse achtergrond wordt echter niet op de voorgrond geplaatst. Het weglaten van dit perspectief lijkt bijzonder,

²⁸ Hermans, *Damokles* 21.

²⁹ *Ibidem*, 163.

³⁰ *Ibidem*, 93.

omdat de roman focust op Osewoudts verzetsdaden. Er wordt gesteld dat men ook actief kon zijn in het verzet, zonder bezig te zijn met de Jodenvervolging.

Tijd en ruimte

Tijdsbegrip is zeer belangrijk. Het hele leven van Osewoudt wordt beschreven, maar momenten die minder van belang zijn, worden kort aangestipt. Een goed voorbeeld hiervan is dat midden in de oorlog vier jaar lang vrij weinig gebeurt in het leven van Osewoudt. Deze tijd wordt verteld in één bladzijde. Als er twee maanden veel actie is, dan wordt dit verteld in meer dan honderd bladzijden.

Daarnaast wordt gebruik gemaakt van tijdsaanduidingen door middel van afzetting tegenover gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Een goed voorbeeld is: ‘Osewoudt en Rita trouwden de 25e augustus van het jaar 1939. Zes dagen later vertelde de radio dat Hitler met vliegtuigen en tanks Polen was binnengerukt.’³¹ Privézaken worden vergeleken met de oorlogsgebeurtenissen, waaruit blijkt dat het hele leven gedomineerd werd door de oorlog. Het privéleven en de oorlog waren niet los van elkaar te zien.

Verder komen gedurende het verhaal veel gebeurtenissen uit de oorlog terug. Door het verhaal van Osewoudt en oorlogsgebeurtenissen met elkaar te verbinden, wordt duidelijk hoeveel impact de oorlog had op het dagelijks leven, maar dat het er ook deel van werd. Veel van de gebeurtenissen worden als gegeven gepresenteerd, er wordt geen oordeel over gegeven.

Motieven

Het belangrijkste motief is het dubbelgangersmotief. Dorbeck en Osewoudt lijken één en dezelfde persoon te zijn. Dorbeck karakteriseert de kanten die Osewoudt graag zou willen hebben. Het gaat hierbij om actieve karaktertrekken. Dorbeck is het ideale zelfbeeld van Osewoudt, die zelf door zijn meisjesachtige trekken passief is geworden. Door zijn haren zwart te verven en bij het verzet te gaan, komen trekken in Osewoudt naar boven, die op die van Dorbeck lijken. Als de oorlog over is en Dorbeck verdwijnt, verdwijnen deze karaktertrekken weer.

Dat mensen veranderen in de oorlog, wordt verder duidelijk gemaakt in het volgende citaat: ‘Ik heb mijn haar niet gebleekt omdat ik zwart haar niet mooi vond. (...) Je moet heus

³¹ Ibidem, 17.

niet denken dat je me alles kunt wijsmaken!’³² Uit deze regels blijkt dat joden zo werden onderdrukt, dat ze zichzelf een ander uiterlijk moesten geven. Zo werden ze letterlijk andere personen. Mensen konden in oorlogstijd niet meer zichzelf zijn.

Verder wordt veel gebruik gemaakt van foto’s. Osewoudt ontmoet Dorbeck omdat deze wil dat Osewoudt een filmrolletje ontwikkelt. Deze foto’s spelen een grote rol in de ontwikkeling van de roman. Ze worden Osewoudt noodlottig als ze uit Duitse dossiers blijken te komen. Hierdoor wordt Osewoudt later als hij terecht staat voor landverrader, gezien als dader. Een ander motief dat hierop aansluit is de donkere kamer. De ondergang van Osewoudt voltrekt zich via donkere kamers. Dit zijn meestal kleine kamers. Het symboliseert de wereld ten tijde van de oorlog. Deze oorlog bracht mensen in verdrukking en was een duistere wereld vol vernietiging en onrust.

Thematiek

Een belangrijk thema is de Tweede Wereldoorlog. Het gaat voornamelijk om het idee dat oorlog het slechte in mensen naar boven haalt en dat oorlog geassocieerd wordt met geweld. Bezet Nederland is een feit. Osewoudt voelt zichzelf voortdurend beperkt in zijn vrijheid. Naar mate de oorlog vordert, lijkt het alsof niemand meer te vertrouwen is. Strijden voor zijn vaderland wordt dan erg belangrijk. Osewoudt ontleent zijn hele identiteit aan de oorlogsontwikkelingen en kan dit na de oorlog niet loslaten.

Ondanks de oorlog ligt de nadruk op het idee dat het dagelijkse leven gewoon doorging. Doordat de lezer het verhaal echter alleen via het perspectief van Osewoudt te zien krijgt, is het niet zeker of dit werkelijk zo was. Dat Osewoudt een ander perspectief heeft op de oorlog als andere mensen, blijkt in de bioscoop. ‘Waarom gaat het licht niet helemaal uit? Dat is al lang zo. Als Hitler of zo iemand op het doek komt, en er wordt gefloten of gejoeld, kunnen ze zien wie het is.’³³ Hieruit blijkt dat de Duitsers wel degelijk een grote invloed hebben op het dagelijks leven.

Belangrijk is ook dat mensen een ontwikkeling doormaken naar mate de oorlog vordert. In het begin van de oorlog proberen mensen elkaar vooral te helpen. Later, als de oorlog zijn einde nadert, kiezen mensen meer voor zichzelf. Dat wordt duidelijk in dit citaat: ‘Wou u ons voor niets in moeilijkheden brengen? Als wij u verbergen worden wij onmiddellijk

³² Ibidem, 88.

³³ Ibidem, 135.

doodgeschoten.’³⁴ Als duidelijk wordt dat de oorlog ieder moment afgelopen kan zijn, zijn mensen minder bereid hun levens voor elkaar te geven. Na de oorlog wordt een onderscheid gemaakt tussen mensen die zich hebben overgegeven tijdens de bezetting en verzetsleden. ‘Ik heb mij niet overgegeven op 14 mei 1940. Ik hoor bij de overwinnaars. Jij ook.’³⁵ De nadruk ligt op het verschil tussen overwinnaars en verliezers. Mensen die niet in het verzet hebben gezeten, worden op één lijn geplaatst met de Duitsers.

Ten slotte wordt een beeld geschetst van Nederlanders ten tijde van de oorlog, die precies wisten wat er gebeurde met weggevoerde mensen.

‘Och oom Bart, u heeft geen idee hoe dat er bij de Duitsers toegaat, sinds 1933! Misdadigers die al lang hun straf hebben uitgezeten, worden zonder vorm van proces en zonder opnieuw wat te hebben misdaan in concentratiekampen gezet en afgemaakt.’³⁶

Hierdoor wordt de indruk gegeven dat mensen duidelijke beelden hadden bij wat er precies gebeurde in concentratiekampen en dat er niets aan gedaan werd. Deze mensen worden afgeschilderd als omstanders.

Jeruzalem van het Westen (1961)

Verhaallijnen en opbouw

De roman bestaat uit 12 hoofdstukken, waarbij het eerste hoofdstuk een inleidende functie heeft. Er wordt een context geschetst van Amsterdam voor, tijdens en na de oorlog en de hoofdpersoon en schrijver Ruben wordt geïntroduceerd. Daarnaast wordt de titel uitgelegd: in Amsterdam woonden voor de oorlog zo veel joden, dat het gezien werd als Jeruzalem van het Westen. Na de oorlog zijn maar weinig joden overgebleven. Met de vertelde verhalen wil de schrijver dit Jeruzalem van het Westen reconstrueren.

Alle hoofdstukken bevatten verhalen over joodse families die los van elkaar lijken te staan. De meeste personages kunnen echter met elkaar in verband worden gebracht. Ze kennen allemaal dezelfde persoon, Ruben. Daarnaast komen sommige karakters in meerdere hoofdstukken terug, zij het meer op de achtergrond. Hieruit blijkt dat mensen in Amsterdam

³⁴ Ibidem, 175.

³⁵ Ibidem, 208.

³⁶ Ibidem, 92.

elkaar vaak kenden en dat de joodse gemeenschap zeer hecht was. De verhalen van deze families gaan vaak terug tot voor de oorlog. Ondanks dat elk hoofdstuk over een andere familie gaat, komt de structuur overeen. Het zijn levendige verhalen over familieverbanden en dagelijkse gebeurtenissen, totdat de oorlog uitbreekt en ze moeten onderduiken of ten onder gaan. De oorlog wordt als breekpunt gezien. Voor de oorlog had men een vaak zorgeloos leven; na de oorlog waren joodse families ontheemd, uit elkaar gedreven en in sommige gevallen uitgeroeid.

De verteller is Ruben zelf. Dit geeft een subjectieve visie op de gebeurtenissen die worden verteld. Ruben is zelf niet aanwezig geweest en heeft deze verhalen gehoord. Hierdoor kan het zijn dat bepaalde zaken anders zijn opgeschreven en niet meer objectief zijn. Aan het einde komt Ruben zelf terug en geeft hij zijn visie op de gebeurtenissen.

Personages

Het belangrijkste personage in de roman is Ruben. Al in het eerste hoofdstuk van de roman komt zijn doel om deze roman te schrijven terug. Hij wil met zijn verhalen de joden van Amsterdam een stem geven. Hij denkt veel na over het nut van de oorlog en over welke personen bepaalde rollen hebben gehad in de oorlog.

Verder zijn de belangrijkste personages gewone joodse families, die voor de oorlog in Amsterdam leefden. Een van die personages is Myriam. Zij werkt in het verzet en zet zich in voor haar Joodse lotgenoten. Als haar zusje mee moet op transport gaat ze met haar mee, omdat ze aan haar ouders beloofd heeft voor haar te zorgen. Myriam komt in meerdere hoofdstukken terug, waaruit blijkt hoe verstrengeld de levens van joodse families voor en tijdens de oorlog waren.

Er wordt een onderscheid gemaakt tussen het goed en het kwaad. Nazi-Duitsers worden gezien als daders. Zij hebben ervoor gezorgd dat het Jeruzalem van het Westen veranderde in Amsterdam. ‘We moeten hier weg. Ik geloof er niet in, dat dit land gespaard blijft. Die Hitler is een dolle, bloeddorstige hond. Hij zuigt zich vol aan Duitsland en dan gaat hij verder over de aarde.’³⁷ Niet alleen Duitsers worden neergezet als dader, er zijn ook joodse mensen die in de oorlog overgestapt zijn naar het katholicisme. Deze mensen worden afgeschilderd als slechte mensen.

³⁷ Siegfried van Praag, *Jeruzalem van het Westen* (Amsterdam, 1961) 143.

‘Jongens, jongens, wat een Joden hier. Zoveel heeft Hitler er dan toch maar niet weggewerkt. Weet je wat me nu al hindert, als die oorlog eens voorbij zal zijn? De arrogante gezichten van de joden, die er ’t levend hebben afgebracht.’³⁸

Dit zegt Léon, zo’n tot het katholicisme bekeerde persoon. Hij wordt neergezet als een ‘gewone Amsterdamse Joodse jongen, die door de duivel was gepakt’. Naast Duitse daders, spelen dus ook katholieke bekeerlingen een rol als dader. Daarnaast zijn er joodse mensen die andere joden verraden en overleveren aan de Duitsers. Ook zij worden neergezet als daders.

Tijd en ruimte

Voornamelijk ruimte speelt een belangrijke rol. Het gaat hierbij om het vergelijken van ruimtes met oorlogsdaden. Grachtenpanden in Amsterdam kunnen niet los gezien worden van de joodse families die daar voor de oorlog woonden. Zij worden gezien als de graven die de joden vaak niet kregen. Nu veel joden na de oorlog er niet meer zijn, voelt Amsterdam als ruimte zeer leeg. ‘Amsterdam was voor hem tot een lichaam met een grote holte in de lendenen geworden.’³⁹

Ook de Hollandse Schouwburg speelt als ruimte een grote rol. Het wordt een symbool voor de gruwelijkheden die met de joden zijn uitgevoerd en de afloop van de oorlog. Daarnaast staat het voor de veranderingen die de oorlog teweeg heeft gebracht. Voor de oorlog konden joden voor hun plezier een toneelstuk bezoeken, tijdens de oorlog was het een plek waar joden niet wilden komen, omdat ze dan naar een kamp gezonden werden, en na de oorlog stond het symbool voor vervelende herinneringen. ‘We hebben ’t hier eeuwen lang goed gehad en nu is ’t toch maar toneel gebleven. Drie eeuwen lang Hollandse Schouwburg met een ‘unhappy end’, nebbisch.’⁴⁰

Motieven

Een belangrijk terugkerend motief is Artis als plek voor joden in Amsterdam. Voor de oorlog was Artis een ontmoetingsplek voor joden. In de oorlog bleef Artis echter angstvallig leeg. Dit laat zien hoe veel joden werden weggevoerd. Artis staat in deze roman ook symbool voor de gruwelijkheden van de oorlog, het is eigenlijk een metafoor voor oorlog. ‘Artis is niet meer

³⁸ Van Praag, *Jeruzalem* 127.

³⁹ Ibidem, 5.

⁴⁰ Ibidem, 86.

zoals het vroeger was.’⁴¹ Toch heeft Artis in de Tweede Wereldoorlog betekenis voor joden gehad. Er werden namelijk onderduikers ondergebracht. Dus ondanks dat het leger werd, bleef het een plek voor joden in de oorlog. Het was naast dat het symbool stond voor de oorlog een toevluchtsoord voor joden, alleen dan met een andere functie.

Een andere metafoor voor de oorlog, valt te zien in de Bloemendag van het Joods Nationaal Fonds, dat ook meerdere malen terugkomt. Dit waren dagen in het voorjaar waarop medewerkers de straat op gingen om bloemen uit Palestina te verkopen. Het was een joodse aangelegenheid. In de oorlog waren dit soort acties uit den boze. Deze bloemendag staat symbool voor zaken die verboden waren voor joden in de oorlog. Het duidt op strenge maatregelen en uitsluiting. Daarnaast waren deze dagen vooral gericht op feestelijkheden voor kinderen. Indirect wordt met verwijzing naar deze dagen gezegd dat de toekomst van de joodse kinderen door de oorlog verloren is gegaan. Ook Jeruzalem wordt gebruikt als metafoor voor Amsterdam. Amsterdam is voor veel joden vergelijkbaar met Jeruzalem. Het is een soort beloofd land. Er komen veel verwijzingen naar Amsterdam in de tekst voor, waar Jeruzalem voor in de plaats genoemd wordt. Deze worden gekoppeld aan oorlogsgruwelikheden, zoals het leven in concentratiekampen. ‘De weduwe Kater heeft er toch zeker niet naar verlangd levend uit Bergen-Belsen terug te komen om door de bouwvallen van haar Jeruzalem te wandelen?’⁴²

Thematiek

Wat opvalt is dat het kwaad in deze roman geen rol speelt. Het perspectief van de Duitse overheerser wordt weggelaten. De meeste verhalen eindigen als de joodse mensen naar de Hollandsche Schouwburg moeten komen, maar aan wat daarna gebeurt wordt meestal geen woord vuilgemaakt. De daders blijven hierdoor volledig anoniem. Dit neemt niet weg dat schuldgevoelens wel een belangrijke rol spelen in de roman. Alle overgebleven joden en ook de schrijver Ruben, voelen zich schuldig over wat er gebeurd is. De mensen die hulp boden, die aardig waren, zijn weggevoerd en de achterblijvers waren maar omstanders.

⁴¹ Ibidem, 29.

⁴² Ibidem, 211.

‘Waarom moesten zulke mannen (verzetsmannen) ten onder gaan om op de geschiedenis te veroveren, dat de middelmaatsmensen, een paar jaar gestremd in hun min of meer gemoedelijke leven, er nu weer mee door konden gaan?’⁴³

De oorlog zelf is ook een belangrijk thema. Toch wordt dit niet op de voorgrond geplaatst, het zijn meer gebeurtenissen die op de achtergrond een rol spelen. ‘Zo verdiept was hij in zijn gedachten, dat hij de arrogante vreemde politie en soldaten niet zag. En ze waren toch over de straten als opgeheven rottings over blote ruggen.’⁴⁴ De oorlog zelf wordt achteraf gezien als soort van tussenwereld, een lege wereld waarin de geschiedenis van de joden stilstaat. Ondanks dat de oorlog meer op de achtergrond lijkt te spelen, komt er soms wel een gedetailleerd verslag van hoe het leven was in een kamp als Westerbork.

‘Hoe kwam het toch dat heel dat Amsterdamse Jodendom, haar oude gemeenschap met elkaar hier, in een open vlakte van het oosten van het land was verdwaald geraakt, dezelfde mensen, in een geheel andere omgeving, onder andere omstandigheden en onder bewaking?’⁴⁵

Ondanks dat het hier om Westerbork gaat, wordt Amsterdam genoemd. Amsterdam speelt, soms op de achtergrond, soms op de voorgrond, altijd een grote rol. Het wordt duidelijk gepresenteerd als zeer belangrijk voor de joden.

Verder speelt, vooral na de oorlog, het idee van ‘survival of the fittest’ een belangrijke rol. Het gaat hierbij om het idee dat alleen de sterkste personen overleven. ‘Wie is de sterkste, the fittest? Degeen die alleen aan een veilig onderkomen denkt? De slimmerik? Hij had er gezien, die hierdoor gered werden.’⁴⁶ Ruben heeft ervoor gekozen om deze mensen niet centraal te stellen in zijn roman. Het gaat er juist om mensen te herdenken die zachtaardig waren en daadwerkelijk iets betekenden voor de joden in de oorlog. ‘Denk je er wel aan, dat dit een boek van werkelijkheid en niet van willekeur moet worden?’⁴⁷ Het is belangrijk om te laten zien wat werkelijk gebeurde in de oorlog, in plaats van de bijzondere en uitzonderlijke verhalen te

⁴³ Ibidem, 8.

⁴⁴ Ibidem, 67.

⁴⁵ Ibidem, 408.

⁴⁶ Ibidem, 309.

⁴⁷ Ibidem, 459.

vertellen. Ruben stelt dat dit in de toekomst het beleid moet zijn. Niet de geschiedenis te vertellen van de uitzonderlijke personen, maar van de meerderheid.

De meermin (1962)

Verhaallijnen en opbouw

De roman bestaat niet uit hoofdstukken, maar is een opeenvolgend verhaal. De hoofdverhaallijn is het verhaal van Sera Doornstam. Daarnaast zijn er andere verhaallijnen, zoals die van haar man Leonard en haar schoonvader, die daar doorheen lopen. Daardoor wordt het verhaal complexer en is het soms lastig te merken wie precies aan het woord is. Voordat het verhaal begint, staan er twee citaten, waarvan er eentje opvalt: 'Not the objects here, but their setting is what is important. So with the observer whose slightest movement will shift the shadows whose gaze balances the objects.'⁴⁸ Dit citaat zegt al wat over de rol van Nederlanders in de Tweede Wereldoorlog. Het gaat er hier om dat omgeving en achtergrond belangrijk zijn. Er zijn mensen die met een beetje beweging de omgeving uit balans kunnen brengen. In de roman gaat het over mensen in het verzet. Door hun daden kunnen ze de Duitsers uit balans brengen. Daarnaast gaat het ook over mensen in het algemeen. Mensen kunnen hun leven op orde hebben, totdat er iets gebeurt, hier de Tweede Wereldoorlog, waardoor het leven uit balans gebracht wordt.

Net als in *De donkere kamer van Damokles* is er sprake van een personale verteller. Het verhaal wordt niet in de ik-vorm verteld, maar in de zij-vorm. Er is een verteller, maar deze is zo verstopt dat het lijkt alsof het verhaal wordt verteld vanuit Sera. Ook in deze roman is sprake van subjectiviteit. Het lijkt alsof alles zo objectief mogelijk verteld wordt, maar doordat er sprake is van een personale verteller, worden bepaalde zaken mogelijk niet juist weergegeven.

De roman speelt zich af een aantal jaar na de afloop van de Tweede Wereldoorlog. Ondanks dat de oorlog niet meer prominent aanwezig is, speelt het op de achtergrond nog steeds een grote rol. Het doen en laten van de personages wordt nog steeds beïnvloed door deze oorlog. Personages denken vaak terug aan hun oorlogsverleden en er wordt vaak gebruik gemaakt van flashbacks. Wat in de roman gebeurt, heeft nog steeds te maken met de gebeurtenissen uit de Tweede Wereldoorlog. Soms is het ook niet duidelijk of de lezer nu te maken heeft met een gebeurtenis in het heden, of in de oorlog. Het lijkt alsof de oorlog, die is afgelopen, geen rol meer speelt, maar dit blijkt maar schijn te zijn.

⁴⁸ Hella Haasse, *De meermin* (Amsterdam, 1962) 5.

Personages

Het hoofdpersonage in *De meermin* is Sera Doornstam. Deze jonge dichteres woont samen met haar man Leonard, kinderen en haar schoonouders in een grachtenpand in Amsterdam. Sera woont met haar familie op de bovenverdieping, haar schoonouders op de onderste verdieping. Het huis is al generaties lang in de familie. In de oorlog is Leonard bij het verzet actief geweest. De vader van Sera is tijdens de oorlog actief concerten gaan geven. Doordat Sera daarbij hielp, is ze in contact gekomen met Doortje. Doortje speelt weer een rol in het leven van Leonard. Zijn baas bij het advocatenbureau zat ook in het verzet en Doortje was lid van zijn verzetsgroep. Zo zijn alle personages verbonden met elkaar.

Het wordt gedurende de roman duidelijk hoe belangrijk contacten opgedaan in de oorlog zijn. Leonard krijgt bijvoorbeeld een baan aangeboden bij een advocatenkantoor van een man die hij kent uit de oorlog. Daarnaast hadden mensen in de oorlog steun aan elkaar. Zo beschrijft Sera Leonard als ‘een baken in de chaos van haar leven tijdens de oorlog.’⁴⁹ Sera kijkt echter anders aan tegen Leonard dan hij tegen haar. Zij wil zo veel mogelijk bij hem zijn, hij wil graag gaan reizen. De oorlog steekt hier een stokje voor. Toch zit Leonard niet bij de pakken neer en gaat in het verzet. Hierdoor krijgt hij de kans om naar Engeland te gaan. Ondanks de oorlog kunnen sommige mensen toch hun dromen uitvoeren. Sera blijft achter, maar sluit zich dan aan bij het verzet.

Er wordt in de roman een onderscheid gemaakt tussen goede en foute karakters. De Duitsers komen eigenlijk helemaal niet voor in de roman, het gaat alleen om mensen uit de verzetsgroep en latere karakters in het leven van Sera en haar familie. Vooral het verzet speelt een grote rol. Hier zitten echter niet alleen goede personen, maar ook foute personen. Er wordt gebroken met het idee dat mensen in het verzet in en in goede mensen zijn. Ook hier is, net als in *De donkere kamer van Damokles* sprake van het idee dat mensen een ander persoon worden door de oorlog. Sera bijvoorbeeld, is in het leven voor de oorlog zachtvaardig, trouw en passief. Door de oorlog krijgt ze echter een actieve rol en doet ze dingen die ze normaal niet zou doen.

Tijd en ruimte

Voornamelijk tijd speelt een belangrijke rol. Er wordt veel gebruik gemaakt van flashbacks naar de oorlog. Soms is daardoor niet meer duidelijk wat flashbacks zijn en wat het huidige leven is.

⁴⁹ Haasse, *Meermin*

Dit maakt duidelijk dat de oorlog in het huidige leven nog steeds een belangrijke rol speelt. Bij veel gebeurtenissen uit het heden, wordt verwezen naar het verleden.

Motieven

De meermin speelt als motief een belangrijke rol. In het begin van het boek valt de meermin, een stenen ornament op de gevel van het huis van Sera, kapot op de grond. Dit kan gezien worden als voorbode van wat er gaat gebeuren. De meermin staat voor verlies van geluk en verval. Sera zelf verwijst hier ook naar: ‘Zo had je het (...) zo was je alles weer kwijt. Van de ene dag op de andere kon je alleen en berooid en machteloos in een onherkenbare wereld terecht komen.’⁵⁰ Dit motief staat eveneens voor de oorlog, waar men ook ieder moment iemand kwijt kon raken. Doortje bijvoorbeeld, is van de een op de andere dag verdwenen. Later blijkt dat zij het skelet is dat wordt gevonden in een huis, een zaak waar Leonard als advocaat de leiding over heeft. Hierbij staat het ook voor een verlies.

Daarnaast is er sprake van een verraad-motief. Niet iedereen in het verzet blijkt zo goed te zijn als voorgedaan wordt. Centraal idee is dat binnen het verzet ook verraders zijn, die mensen uit de eigen verzetsgroep verraden.

‘Het dode meisje – bleef voor hem bij uitstek het voorbeeld van de vermeend-onvermijdelijke, hartverscheurende executies binnen eigen kamp. Verhalen, na de oorlog door vroegere vrienden gedaan, hadden hem ervan overtuigd dat dergelijke dingen niet zo zeldzaam waren als hij wel zou willen.’⁵¹

Wie vertrouwd kan worden en wie niet, is een belangrijk motief in deze roman. Ook in het dagelijks leven speelt dit nog een rol. Dit idee uit de oorlog heeft dus nog steeds impact op mensen na de oorlog.

Thematiek

Een belangrijk thema is dat contacten die in de Tweede Wereldoorlog zijn opgedaan, in de huidige tijd nog steeds nuttig zijn. Veel contacten na de oorlog zijn op basis van een gedeeld

⁵⁰ Ibidem, 90.

⁵¹ Ibidem, 172.

verleden. In de oorlog was sprake van saamhorigheid en samen hetzelfde beleven. In deze roman gaat het voornamelijk om mensen uit het verzet. Het oorlogsverleden en dan met name welke positie mensen hadden, speelt een grote rol.

Daarnaast is het idee dat er niet één stereotype Nederlander in de oorlog was belangrijk. Mensen waren bijvoorbeeld actief bij het verzet, leefden gewoon hun leven verder, namen onderduikers in huis. Toch worden bepaalde rollen belangrijker bevonden dan andere. Als Nederlanders geen onderduikers in huis hadden opgenomen tijdens de oorlog, dan werd dat gezien als fout. Daarnaast moeten mensen van een bepaalde leeftijd zijn geweest in de oorlog om serieus te worden genomen na de oorlog. Hiermee wordt eigenlijk een bepaalde groep uitgesloten.

‘Jij hebt geen recht van spreken. Hoe oud was je toen, twintig, eenentwintig? Jij kon de situatie niet overzien, niet voldoende tenminste om je een oordeel aan te matigen over ‘het’ verzet’.⁵²

Het idee dat de oorlog door verschillende mensen anders opgevat wordt, maar dat het bij iedereen jaren na de oorlog nog een centrale rol speelt, is een van de belangrijkste thema's van de roman. De oorlog is iets waar men nooit meer aan kan ontsnappen.

Brieven aan mijn kleinzoon (1964)

Verhaallijnen en opbouw

Het verhaal bestaat uit 9 brieven van een zeventigjarige joodse man, Herzberg, aan zijn achtjarige kleinzoon. De brieven zijn van een hoog niveau, lastig voor iemand van acht. Het doel was ook dat de kleinzoon de brieven later zou begrijpen. In iedere brief staan verschillende tradities en delen uit de joodse geschiedenis centraal. Het leven van de Amsterdamse Russische joden wordt uitgebreid besproken, maar er is vooral aandacht voor het religieuze aspect.

Het verhaal wordt verteld vanuit het perspectief van Herzberg zelf, in het werk niet bij naam genoemd. Er wordt gebruik gemaakt van de ik-vorm, perspectieven van andere personen komen niet aan bod. Hierdoor is het vrij eenzijdig. De oorlog komt vooral op de achtergrond naar voren, minder dan in de eerder besproken romans. Toch speelt het zeker een belangrijke rol in het leven van de Amsterdamse Russische joden. Er wordt gebruik gemaakt van flashbacks

⁵² Ibidem, 20.

om terug te grijpen op de oorlog, maar ook van vooruitwijzingen naar de gruwelijkheden van de oorlog.

Personages

Het belangrijkste personage is Herzberg. Vanuit zijn perspectief krijgen de lezers informatie over de geschiedenis van de naar Amsterdam gekomen joden. Andere perspectieven komen niet aan bod. De Duitsers worden wel genoemd, maar ook omschreven vanuit Herzbergs perspectief. Ze worden neergezet als de slechte ander. ‘Het antisemitisme gold voor hem van oudsher als *made in Germany*.’⁵³ De oorsprong van de jodenhaat plaatst Herzberg in Duitsland. Deze mensen hebben ervoor gezorgd dat joden onderdrukt werden. Herzberg ziet de joden als slachtoffers en de Duitsers als daders.

De Nederlanders komen ook aan bod in de roman. Zij hebben verschillende rollen. Aan de ene kant was Nederland voor de joden een geschikte plek om naar toe te vluchten en werden ze niet weggejaagd. Aan de andere kant werden joden niet echt opgenomen in de Nederlandse samenleving, zij bleven gescheiden leven van de Nederlanders.

‘Vreemdelingen, van wie je niet verwachten mag dat ze vandaag of morgen weer op zullen hoepelen, zijn nooit en nergens en bij niemand bemind; zodra ze aanstalten maken om ingezetenen te worden, begint de oude ingezetene bedenkelijk te kijken. En dat merken ze natuurlijk maar al te goed.’⁵⁴

Tijd en ruimte

Tijd en ruimte spelen in deze roman geen grote rol. Het gaat voornamelijk om de tijdloosheid van de geschiedenis van de Russische joden. Herhaling speelt een belangrijke rol. Er is steeds sprake van een bepaalde dreiging, waardoor joden moeten vluchten uit hun land. In de jaren 1880 is dit een pogrom in Rusland, in de jaren 1930 is het de dreiging van Hitler en de Jodenvervolging. Volgens Herzberg is dit een patroon dat zich in de toekomst zal herhalen.

Motieven

⁵³ Abel J. Herzberg, *Brieven aan mijn kleinzoon* (Amsterdam, 1964) 75.

⁵⁴ Herzberg, *Brieven* 72.

In deze roman is sprake van een polariteiten-motief. De nazi's worden tegenover de joden geplaatst. Deze Duitsers hebben duidelijk schuld aan de vervolging en het vluchtgedrag van de joden. De joden worden neergezet als slachtoffers, zij zijn degenen die moesten vluchten. Toch is er niet alleen sprake van een tegenstelling. 'De situatie van die avond herhaalt zich voortdurend. Denk maar eens aan de nazi's na de tweede wereldoorlog. Zij hebben vaak aan joodse deuren geklopt om hulp.'⁵⁵ Na de Tweede Wereldoorlog waren nazi's niet meer de personen met macht en hadden ze hulp nodig. Hierdoor verandert hun rol van dader meer in een soort slachtofferrol. De joden zijn nu de personen met macht, in plaats van de nazi's. De steeds veranderende relaties tussen joden en hun belagers, speelt in deze roman een grote rol.

Net als in *Jeruzalem van het Westen* staat Amsterdam symbool voor de joden. Amsterdam speelt een grote rol in het leven van de naar Nederland gevluchte joodse mensen. Het staat symbool voor welvaart en voor een beter leven. 'In Amsterdam was het vooral de diamanthandel die kansen bood. Vergeet niet, dat deze handel en ook de diamantindustrie voor een overwegend groot deel in joodse handen berustten.'⁵⁶

Thematiek

Ondanks dat de Tweede Wereldoorlog op de achtergrond een rol speelt, is oorlog in het algemeen een belangrijk thema. De nadruk ligt voornamelijk op de reactie van joodse personen op oorlog.

'Hij had een hele dag gebeden om de ondergang van Hitler en was er vast van overtuigd, dat hij die door de kracht van zijn gebed bewerkt had. Ik zei: "Zonder bommenwerpers gaat het niet."⁵⁷

De ene persoon denkt dat religie een antwoord kan zijn op oorlog. Door genoeg te bidden, zal het kwaad wegblijven. De andere jood is het daar niet mee eens en denkt dat meer nodig is om de vijand weg te houden, zoals oorlog. De reactie verschilt per persoon.

Een ander belangrijk thema is het trauma dat mensen opgelopen hebben door de oorlog. Hele families zijn ontheemd en het leven na de oorlog is zwaar.

⁵⁵ Ibidem, 22.

⁵⁶ Ibidem, 75.

⁵⁷ Ibidem, 20.

‘Alleen zijn vrouw heeft na de oorlog Amsterdam, waar ze geboren was, weergezien. (...) Verweduwd en van haar kinderen beroofd, is zij aan de vooravond van haar tachtigste verjaardag in een ziekenhuis gestorven. Wij hebben haar daar bezocht, maar zij heeft ons weggestuurd. Zij was een zeer eenvoudig mensje. Ze wilde alleen gelaten worden.’⁵⁸

Indirect worden mensen van dit trauma beschuldigd. Het gaat om de mensen die de niet teruggekomen familieleden hebben vermoord. Hitler wordt daarbij neergezet als echte dader. Joden konden niet aan hem ontsnappen. ‘Wie op die zwerftocht zijn natuurlijke dood niet stierf, had de grootste kans in Auschwitz te eindigen.’⁵⁹ In deze roman is zeker sprake van een tweedeling: de joodse slachtoffers en de daders, degenen die ervoor gezorgd hebben dat de joden moesten vluchten.

⁵⁸ Ibidem, 83.

⁵⁹ Ibidem, 82.

Reflectie op gevonden visies

Vergelijking romans op basis van inhoud

In alle romans is sprake van het tonen van een bepaald perspectief. Eén groep staat centraal en andere groepen worden vanuit deze groep omschreven. Hierdoor ontstaat een eenzijdig beeld, wat niet objectief te noemen is. Wel krijgt de lezer een goed beeld van hoe er door een bepaalde groep werd nagedacht. Bij *De donkere kamer van Damokles* en *De meermin* gaat het om mensen uit het verzet, in *Brieven aan mijn kleinzoon* en *Jeruzalem van het Westen* wordt de oorlog omschreven vanuit joodse mensen in Amsterdam. Opvallend is dat alle vier de romans zich afspelen rondom Amsterdam. Er worden uitstapjes gemaakt naar andere delen van het land, en zelfs naar Jeruzalem, maar Amsterdam blijft de uitvalsbasis. Dit duidt erop dat Amsterdam in de oorlog een sleutelpositie innam, of dat de meeste mensen die bestsellers lazen geïnteresseerd waren in de oorlog rondom Amsterdam.

Daarnaast zijn veel overeenkomsten te vinden in de thematiek en het gebruik van motieven. Bij alle boeken is te zien dat personen veranderen door de oorlog. De personages maken een ontwikkeling door, meestal van passief naar actief, wat na de oorlog weer verandert. Dit is voornamelijk het geval bij Henri Osewoudt uit *De donkere kamer van Damokles* en Sera Doornstam uit *De meermin*, allebei personen die actief zijn bij het verzet. Zij ontwikkelen in de oorlog een actieve rol, zij het op een andere manier. Sera gaat bij het verzet als haar man naar Engeland gaat, om niet na te hoeven denken over haar verdriet. Osewoudt daarentegen komt niet zelf tot de keuze, maar doet dit op orders van iemand anders. De oorlog zelf lijkt hem niet te interesseren. Zo wordt duidelijk dat het motief om bij het verzet te gaan verschilt. Ook de joodse karakters uit *Brieven aan mijn kleinzoon* en *Jeruzalem van het Westen* maken een karakterontwikkeling mee door de oorlog. Joden lijken op het eerste gezicht van een actieve rol naar een meer passieve rol te gaan, en de joden die hun actieve rol wel behielden zijn er na de oorlog niet meer. Deze passieve rol heeft ook te maken met hoe de Duitsers worden afgebeeld. Ondanks dat hun perspectief ontbreekt, worden zij in beide romans neergezet als daders. De joden zijn hierbij het slachtoffer van de daden van deze vijand. Ook in *De meermin* en in *De donkere kamer van Damokles* worden de Duitsers neergezet als daders en ontbreekt hun perspectief. Ze zijn er wel, maar ze worden niet aan het woord gelaten. En als ze het woord krijgen, zoals in *De donkere kamer van Damokles* dan worden ze snel tot zwijgen gebracht.

Daarnaast is het interessant om te zien dat er verschillen zijn tussen de romans die later zijn geschreven, *De meermin* en *Brieven aan mijn kleinzoon* en de eerder geschreven romans, *De donkere kamer van Damokles* en *Jeruzalem van het Westen*. Ondanks dat laatstgenoemde

romans maar een paar jaar eerder geschreven zijn dan de andere twee romans, is er verschil te zien in hoe de oorlog in het verhaal geïntegreerd wordt. Vooral bij *De donkere kamer van Damokles* staat het oorlogsthema centraal. Het grootste gedeelte van deze roman gaat over de Tweede Wereldoorlog en speelt zich af in deze tijd. Er zijn gedeeltes na de oorlog, maar de Tweede Wereldoorlog heeft de prominentste rol. Bij *Brieven aan mijn kleinzoon* en *De meermin* is de oorlog helemaal voorbij en wordt er vanuit het heden op teruggekeken. Hier komt de terugwerking van de oorlog in de huidige tijd dan vooral aan bod. *Jeruzalem van het Westen* kan gezien worden als overgangsroman. De Tweede Wereldoorlog is voorbij op het moment dat het verhaal zich afspeelt, maar alle verhalen die verteld worden grijpen erop terug. De oorlog wordt niet gezien als een afgesloten boek, het lijkt heel recent te zijn, een echt breekpunt met het mooie verleden. Het verhaal speelt zich af in 1946, wanneer de oorlog net afgelopen is. *De meermin* en *Brieven aan mijn kleinzoon* spelen in een latere tijd, als de oorlog meer een plek heeft gekregen in het collectieve geheugen.

Vergelijking romans op basis van auteurs

Het verleden van auteurs speelt een belangrijke rol in hoe hun werk in elkaar steekt. De auteurs van de vier geanalyseerde werken hebben allemaal de Tweede Wereldoorlog bewust meegemaakt. Deze ervaringen komen dan ook terug in hun oeuvre. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar bij Hella Haasse, auteur van *De meermin*. Sera Doornstam wordt gezien als het alterego van Haasse.⁶⁰ Veel van het gedachtegoed van Sera komt overeen met hoe Haasse dacht. Tijdens de oorlog trad de schrijfster zelf vaak op in Velsen. In 1944 zouden daar politieagenten tot het verzet zijn toegetroten, die communistische verzetsstrijders lieten verdwijnen. Dit lijkt sterk op de huisconcerten die Sera met haar vader tijdens de oorlog organiseert. Ze schreef het boek zeventien jaar na de oorlog, maar zegt zelf dat het een manier was om haar oorlogsverleden te verwerken.⁶¹ Haasse komt niet uit Nederland, maar uit Indonesië, en heeft zich niet Hollands gevoeld. Ontheemding, verscheuring en vervreemding zijn dan ook vaak thema's in haar romans.⁶² De oorlog geeft mensen een ander karakter en het zorgt voor vervreemding. Daarnaast worden mensen verscheurd door de keuzes die ze maken. Bij het verzet gaan of niet, doen wat goed is of niet, dat zorgt voor ontheemding tussen mensen.

⁶⁰ Margot Dijkgraaf, *Spiegelbeeld en schaduw: het oeuvre van Hella S. Haasse* (Amsterdam, 2014) 117.

⁶¹ Dijkgraaf, *Hella S. Haasse* 118-120.

⁶² *Ibidem*, 300, 314.

Willem Frederik Hermans heeft de oorlog zelf ook bewust meegemaakt en begon zijn carrière in de oorlog. Hij schreef in deze periode een groot aantal werken. Hermans staat bekend als ongenueanceerd. Hier is veel kritiek op gekomen, maar in het algemeen worden zijn romans goed beoordeeld. Hermans zelf stelt dat tussen schrijver en massa een solidariteit bestaat, gebaseerd op wederzijdse haat. Lezers die dit begrijpen, begrijpen zijn romans ook, zo zegt hij zelf. De Tweede Wereldoorlog in Nederland heeft zeker een belangrijke invloed gehad op Hermans werk. Hij zette zich bewust af tegen de heersende opvattingen. Hermans schrijft zijn romans om statement te maken. Hij wil lezers kritisch laten kijken naar opvattingen over de Tweede Wereldoorlog en ze tot denken aanzetten.⁶³ In *De donkere kamer van Damokles* probeert hij dit door te laten zien hoe mensen veranderen door de oorlog en hoe welwillend mensen eigenlijk waren om gruwelijke daden te verrichten.

Ook Abel J. Herzberg heeft de oorlog meegemaakt, maar op een andere manier als Haasse en Hermans. Herzberg heeft vijftien maanden doorgebracht in het concentratiekamp Bergen-Belsen. Voordat hij getransporteerd werd, genoot Herzberg een tijd lang bescherming. Hij was directeur van een joods werkdorp. Hierdoor stond hij op de Frederikslijst, een plan van de Nederlandse overheid om betekenisvolle joodse mensen te beschermen. Na een tijd is Herzberg toch getransporteerd. Hij heeft in het kamp een dagboek bijgehouden, wat is gepubliceerd.⁶⁴ Al zijn verhalen gaan over de geschiedenis van joodse mensen, vanuit het perspectief van de joden. *Brieven aan mijn kleinzoon* past hierdoor goed binnen zijn oeuvre. De Tweede Wereldoorlog speelde een grote rol in zijn leven en neemt een omvangrijke plek in binnen zijn oeuvre. Zijn werken na de oorlog gaan over zijn gedachten en gevoelens. Vergeven kon hij wel, maar vergeten deed hij nooit. Door zijn werken over de oorlog hield hij de herinneringen levend.⁶⁵

Over het leven van de auteur van *Jeruzalem van het Westen*, Siegfried van Praag, is een stuk minder bekend. Hij was de zoon van een joodse diamanthandelaar. Hij schreef in 1925 zijn eerste roman. In de Tweede Wereldoorlog vluchtte hij vanuit Brussel naar Londen, waar hij de rest van de oorlog doorbracht. Daarna keerde hij terug naar Nederland, waar hij verder ging met

⁶³ Willem Frederik Hermans, *Het sadistische universum* (Amsterdam, 1964) 111-113; W.G. Glaudemans, *Kritisch Lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur* (Groningen, 1998) 17; Arthur Kooyman (red.), *Uit de donkere kamer. Essays over en interpretaties van Hermans' Donkere kamer van Damokles* (Utrecht, 2002) 5, 116-117.

⁶⁴ Arie Kuiper, *Een wijze ging voorbij – Het leven van Abel J. Herzberg* (Amsterdam, 1998) 11-13, 175, 180-181, 197, 211-212, 231, 235.

⁶⁵ Kuiper, *Abel J. Herzberg* 290-291.

schrijven en doceren. Zijn boek *Jeruzalem van het Westen* was na de oorlog een groot succes. Van Praag zocht geen aansluiting bij andere auteurs uit zijn tijd, die naar zijn mening joden meestal negatief beoordeelden. Opmerkelijk is dat hij, ondanks dat hij de oorlog in Engeland doorbracht, nooit over Engeland en de Tweede Wereldoorlog heeft geschreven. Het grootste deel van zijn werk gaat over het joodse leven in Nederland. De personen die in *Jeruzalem van het Westen* voorkomen hebben echt bestaan en heeft hij zelf gekend.⁶⁶ Dit geeft zijn verhalen een persoonlijke lading.

Bestsellers en herinneringscultuur

Zoals beschreven maakte de herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Nederland een ontwikkeling door in de decennia na de oorlog. De vier geanalyseerde romans komen uit de jaren vijftig en zestig. Bij *De donkere kamer van Damokles*, dat uit 1958 komt, valt op te merken dat deze past in de geschetste herinneringscultuur. In de roman is veel aandacht voor het verzet en minder voor de joodse slachtoffergroep. Toch valt ook wat af te dwingen op deze visie. De roman is namelijk niet positief over de verzetsdaden van hoofdpersoon Osewoudt, die uiteindelijk ten ondergaat. Wat dat betreft past de roman juist niet in de herinneringscultuur en keert Hermans zich hier tegen de heersende opvattingen.

Jeruzalem van het Westen, *De meermin* en *Brieven aan mijn kleinzoon* komen alle drie uit de jaren zestig. In deze romans valt te zien dat er meer aandacht kwam voor de joden als groep. Dit komt vooral in *Jeruzalem van het Westen* en *Brieven aan mijn kleinzoon* naar voren, beide ook geschreven door joodse schrijvers. Zij kregen meer een stem. In *De meermin* is echter nog veel aandacht voor het verzet. Ook dit past in de geschetste herinneringscultuur. Er is meer aandacht voor joodse slachtoffers, maar het nationalistische perspectief blijft het belangrijkste. Daarnaast werd de Nederlandse bevolking zich in de jaren zestig steeds bewuster van wie schuldig was aan de oorlog. Er ontstond een idee van passieve schuld. Ook dit is duidelijk terug te zien in deze drie romans, waarbij het schuldidee een rol speelt, maar dan voornamelijk op de achtergrond, er wordt niet actief op gereageerd.

Het idee van het ordenen van rollen van mensen in de Nederlandse bevolking in de Tweede Wereldoorlog op basis van een driedeling komt in de bestsellers ook terug. In alle vier de romans is sprake van een bepaalde groep die als schuldige wordt aangewezen en zijn er slachtoffers. Toch zijn er ook personages, die niet tot een van deze groepen gerekend kunnen

⁶⁶ Daphne Meijer, *Levi in de Lage Landen: 350 jaar joodse schrijvers in de Nederlandse literatuur* (Amsterdam, 1999) 350-352.

worden en liggen de rolverdelingen van groepen niet vast. Soms worden de daders, de slachtoffers, zoals duidelijk zichtbaar is in *Brieven aan mijn kleinzoon*. Rolverdelingen en rolpatronen kunnen hierdoor moeilijk gezien worden als een vaststaand gegeven, maar meer als fluïde concepten.

Conclusie

De Tweede Wereldoorlog heeft nog steeds een prominente plaats in de Nederlandse herinneringscultuur. Van een nationalistische visie met vooral aandacht voor verzetsgroepen is de nadruk steeds meer komen te liggen op de verhalen van joodse individuen. In de decennia na de Tweede Wereldoorlog ontstond daarnaast een toenemende leescultuur en werden boeken toegankelijk voor het hele volk.

Uit de analyse is gebleken dat de Tweede Wereldoorlog een grote impact heeft gehad op verschillende lagen van de Nederlandse bevolking. Zowel voor de Joodse bevolkingsgroep als de Nederlandse bevolkingsgroep gold dat de oorlog belangrijk blijft in het verdere leven. Er valt hierbij een onderscheid te maken tussen de roman die geschreven is voor het Eichmann-proces, *De donkere kamer van Damokles* en de romans die geschreven zijn na dit proces, *De meermin* en *Brieven aan mijn kleinzoon*. Bij de eerste speelt de oorlog een prominente rol, de roman speelt zich ten tijde van de oorlog af. Bij de andere twee romans speelt de oorlog vooral op de achtergrond een rol en gaat het om de impact die de oorlog op het leven na de oorlog heeft gehad. Hierbij wordt teruggegrepen op het idee dat oorlog mensen verandert. Mensen doen dingen die ze eerst niet zouden doen, en gaan van een passieve houding naar een actieve houding. Het passieve schuldidee dat in de jaren zestig de herinneringscultuur in Nederland domineerde, komt in deze romans duidelijk terug. *Jeruzalem van het Westen* kan in dit perspectief gezien worden als overgangsroman. De roman speelt zich af vlak na de oorlog en laat slachtoffers aan het woord. Het idee van passieve schuld speelt al een rol, maar de oorlog krijgt een veel prominentere rol in de roman als in *Brieven aan mijn kleinzoon* en *De meermin*. Een verklaring hiervoor kan gegeven worden door te kijken naar de auteurs zelf. Siegfried van Praag heeft bewust gekozen om niet mee te gaan in de visie van andere auteurs in zijn tijd en wilde joden een actievere rol in zijn romans geven. De achtergrond van auteurs speelt verder een belangrijke rol in het schrijfproces en in de rol die zij de oorlog geven in hun romans. Alle auteurs hebben de oorlog bewust meegemaakt en hebben er meerdere romans over geschreven. Deze romans vallen daardoor te plaatsen in de rest van hun oeuvre. De motivatie om te schrijven verschilde echter per auteur. Hella Haasse en Abel J. Herzberg wilden graag hun oorlogsverleden verwerken in hun romans, Willem Frederik Hermans en Siegfried van Praag keren zich tegen de dominante beelden uit hun tijd en willen een eigen perspectief geven op de beleving van de oorlog.

Daarnaast is uit de analyse gebleken dat de driedeling van slachtoffers, omstanders en daders, die in historisch onderzoek een dominante rol speelt, ook een rol speelt in de bestsellers. Vaak wordt echter van een van deze drie het perspectief gegeven en ontbreekt het perspectief van de andere groepen. Daarnaast zijn er personages die niet in een van deze drie categorieën te plaatsen zijn, of personages die in de loop van de oorlog een ontwikkeling meemaken en veranderen. Het is van belang om in het achterhoofd te houden dat deze categorieën dus niet vaststaan en fluïde zijn.

Kortom, er is veel aandacht voor verschillende eigenschappen van de Tweede Wereldoorlog in bestsellers tussen 1950 en 1970. Alle geanalyseerde romans gaan over de verwerking van deze oorlog en laten zien hoe groot de impact van de Tweede Wereldoorlog op de gehele Nederlandse bevolking is geweest. Dat bestsellers aandacht besteden aan de Tweede Wereldoorlog laat zien dat in de decennia na de oorlog veel belangstelling was voor de oorlog en dat Nederlanders deze romans zeer vaak lasen. De Tweede Wereldoorlog is zeker nog geen afgesloten boek.

Bibliografie

Bronnen

Haasse, Hella, *De meermin* (Amsterdam, 1962).

Hermans, Willem Frederik, *De donkere kamer van Damokles* (Amsterdam, 1958).

Herzberg, Abel J., *Brieven aan mijn kleinzoon* (Amsterdam, 1964).

Praag, Siegfried van, *Jeruzalem van het Westen* (Amsterdam, 1961).

Literatuur

Anbeek, Ton, 'Idealisme, cynisme, ironie. De Tweede Wereldoorlog in de Nederlandse roman.'
In: D. Barnouw, M. de Keizer en G. van der Stroom (red.), *1940-1945: Onverwerkt verleden?*
(Utrecht, 1985).

Blom, J.C.H., *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950*. (Den Haag, 1989).

Boven, Erica van, *Bestsellers in Nederland: 1900-2015* (Antwerpen-Apeldoorn, 2015).

Dijkgraaf, Margot, *Spiegelbeeld en schaduw: het oeuvre van Hella S. Haasse* (Amsterdam, 2014).

Ginkel, Rob van, *Rondom de stilte. Herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).

Glaudemans, W.G., *Kritisch Lexicon van de moderne Nederlandstalige literatuur* (Groningen, 1998).

Haan, Ido de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Amsterdam 1997).

Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2011).

Heijden, Chris van der, *Grijs Verleden: Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam, 2001).

Hermans, Willem Frederik, *Het sadistische universum* (Amsterdam, 1964).

Hilberg, Raul, *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985).

Jong, Loe de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945* (Den Haag, 1969-1994).

Kooyman, Arthur (red.), *Uit de donkere kamer. Essays over en interpretaties van Hermans' Donkere kamer van Damokles* (Utrecht, 2002).

Kuiper, Arie, *Een wijze ging voorbij – Het leven van Abel J. Herzberg* (Amsterdam, 1998).

Meershoek, Guus, 'Driedeling als dwangbuis: over het onderzoek naar de vervolging van de joden in Nederland' in: Conny Kristel e.a. (red.), *Met alle geweld. Botsingen en tegenstellingen in burgerlijk Nederland* (Amsterdam, 2003).

Meijer, Daphne, *Levi in de Lage Landen: 350 jaar joodse schrijvers in de Nederlandse literatuur* (Amsterdam, 1999).

Schram, Dick, 'Taal behoudt de feiten: de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in de literatuur' In: D.H. Schram en C. Geljon (red.), *Overal sporen: de verwerking van de Tweede Wereldoorlog in literatuur en kunst* (Amsterdam, 1990).

Smits, Boudewijn, *Loe de Jong (1914-2005). Historicus met een missie* (Amsterdam, 2014).

Vree, Frank van, 'De erfenis van Raul Hilberg', *De dynamiek van de Holocaust* 7:1 (2018).

Vree, Frank van, 'De macht van het gedrukte woord. De politisering van de leescultuur 1870-1960.' In: Theo Bijvoet, *Bladeren in andermans hoofd: over lezers en leescultuur* (Baarn, 1994).

Vree, Frank van, en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context* (Amsterdam 2009).

Vree, Frank van, *In de schaduw van Auschwitz: herinneringen, beelden, geschiedenis* (Rotterdam, 1995).

Bijlagen

Bijlage 1: Analyse romans

Verhaallijnen en opbouw

- Welke verschillende verhaallijnen zijn er?
- Hoe worden verschillende verhaallijnen met elkaar verbonden?
- Hoe is het verhaal opgebouwd?
- Wie is de verteller?
- Hangen alle hoofdstukken met elkaar samen?
- Gaan alle hoofdstukken over de oorlog of zijn er ook hoofdstukken met flashbacks of spelen hoofdstukken zich juist af na de oorlog?
- Zo ja, hoe wordt hier een duidelijk onderscheid tussen gemaakt, of is dit juist niet het geval?

Personages

- Welke personages spelen mee?
- Welke personages zijn het belangrijkste?
- Welke karaktereigenschappen hebben zij?
- Hoe worden personages neergezet?
- Zijn er belangrijke bijrollen?
- Is er een onderscheid tussen goede en slechte personages en hoe is dat zichtbaar?
- Zijn er mensen uit het verzet en mensen die voor de Duitsers werken?
- Hoe gaat personages om met het idee van de oorlog?
- Speelt menselijke ratio een rol?
- Personages als representanten van het idee van de roman?
- Waar streven de personages naar?
- Waarom doen bepaalde personages wat zij doen? (bijvoorbeeld: waarom gaan bepaalde personages meewerken bij het verzet?)
- Hoe speelt de oorlog een rol bij de karakterontwikkeling van de personages?
- Hoe zien de personages zichzelf, als dader, slachtoffer of omstander?
- Verandert dit in de loop van het boek?

Gebruik van ruimte

- Wordt er gebruik gemaakt van verschillende ruimtes?
- Zijn verschillende ruimtes metaforen voor bepaalde dingen?
- Zijn er tegenstrijdigheden?
- Staan ruimtes in relatie tot personages?
- Welke rol speelt de Tweede Wereldoorlog in deze ruimte?
- Speelt het zich af op het slagveld of speelt de Tweede Wereldoorlog meer op de achtergrond een rol?

Gebruik van tijd

- Hoe wordt er gebruik gemaakt van tijd?
- Komt de verteltijd overeen met de vertelde tijd?
- Lijkt de oorlog lang of kort te duren?

Motieven

- Welke verschillende verhaalmotieven zijn er?
- Wordt er gebruik gemaakt van een polariteiten-motief? (zijn er verschillende tegenstellingen te vinden, zoals de oorlog is dood vs. de oorlog is levend, continuïteit vs. verandering (heeft de oorlog een zeer grote impact gehad, ligt de nadruk juist op veranderingen in en na de oorlog of juist op dingen die hetzelfde blijven?))
- Wordt er gebruik gemaakt van een schuldmotief? (dit verwijst vaak direct naar de gebeurtenissen, refereert vaak aan een motief met tegenstellingen)
- Is er sprake van een verraad-motief, gaan mensen samenwerken met de ‘verkeerde’ kant in de oorlog?
- Is er sprake van een liefde-motief?
- Worden bepaalde personages door de oorlog gescheiden en hoe wordt hiermee omgegaan?
- Is er samenhang te vinden tussen de motieven en de thematiek?

Thematiek en conclusie

- Welke verschillende perspectieven/visies worden er getoond op de oorlog en de omgang met de oorlog?

- Welke thematiek komt in de roman voor?
- Hangt dit samen met de motieven, en zo ja hoe?
- Is er in de romans een onderscheid te maken tussen daders, slachtoffers en omstanders (naar de theorie van Raul Hilberg, dat er een driedeling is van slachtoffers, daders en omstanders in de Tweede Wereldoorlog)?
- Zijn de personages duidelijk een van deze drie types, of is dit onderscheid niet zo duidelijk? Hoe worden deze drie types neergezet in de roman, of zijn bepaalde types niet aanwezig? (zoals afwezigheid van de dader)
- Hoe hangt de Tweede Wereldoorlog als motief samen met andere motieven in het verhaal? Welke rol speelt de oorlog in het boek?
- Hoe wordt de Tweede Wereldoorlog uiteindelijk geïnterpreteerd?
- Wat zijn de belangrijkste conclusies?